

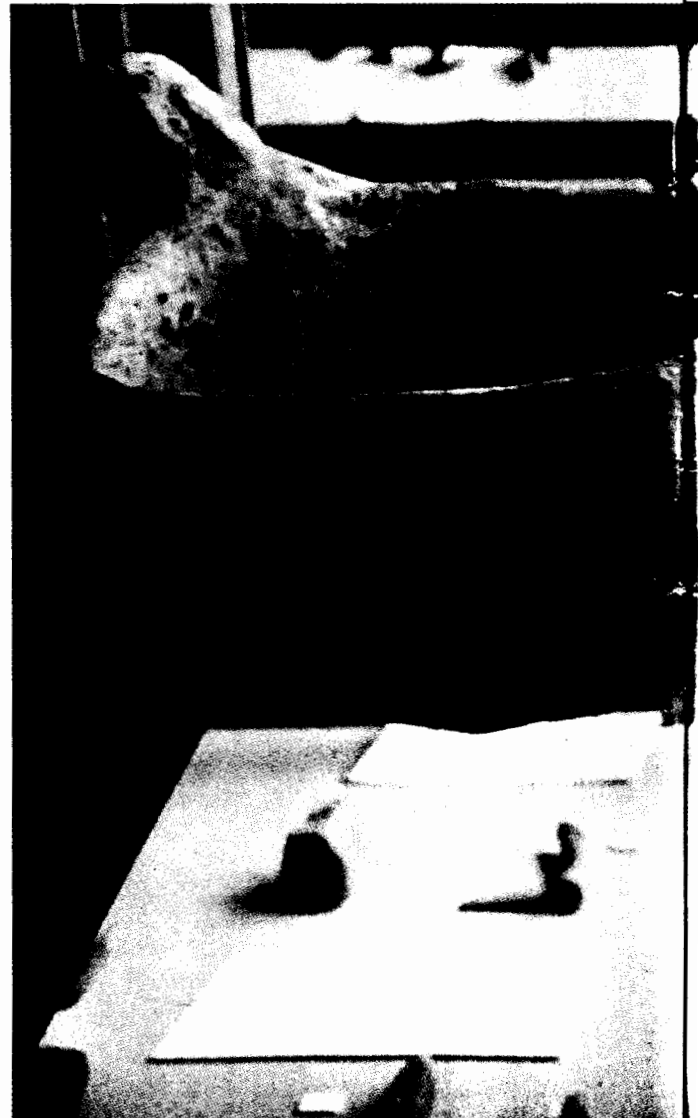
Ubbega in het jaar 1000

Aan het begin van het tweede millennium is het een goede gelegenheid om eens duizend jaar terug te kijken in de tijd. Hoe zou onze streek er rond het jaar 1000 uit hebben gezien? Hoe zagen de mensen eruit, wat waren hun bezigheden en hoe woonden ze? Wie zou er niet veel voor over hebben om één dag terug te mogen reizen in de tijd? Op het eerste gezicht lijkt het een onmogelijke opgave om het leven in het jaar 1000 in onze streken te schetsen. Er zijn immers uit die tijd geen geschreven berichten overgeleverd. Maar wellicht is het mogelijk om historische bronnen en archeologische gegevens van elders te combineren en toe te passen op de landstreek Ubbega.

Bronnen

Wat zijn onze bronnen? De archeologische vondsten in de landstreek Ubbega -het gebied van Winsum tot Adorp- zijn bescheiden. Op de oostoever van de Hunze is nooit een grote opgraving gedaan. Slechts in Baflo is de afgelopen herfst een fragment van de wierde opgegraven. Gelukkig zijn er elders in het kleiland wel systematisch archeologische gegevens verzameld, zoals bijvoorbeeld bij Leens, Heveskesklooster, Oosterbeintum en natuurlijk Ezinge. Sedert de jaren '70 is er een groeiende kennis van de landschapsvorming van het wierdegebied. Er komt meer inzicht in de kweldervorming, de occupatie en de ontginningen.

De historische bronnen uit het jaar 1000 zijn schaars. Er zijn wat vermeldingen van geschenken van goederen in registers van de Duitse kloosters Fulda en Werden. En er blijkt een verslag te bestaan van een Ubbega'er uit de 10^e eeuw. Het is het verhaal van de vrome Walfridus van Bedum. In zijn heiligenleven wordt hij omschreven als geloofsheld, wonderdoener, martelaar en ontginner. Zijn vita is weliswaar lang na zijn dood geschreven -en zeker door de eeuwen vertekend- maar het betreft wel een persoon uit de tijd die we zoeken.

*Middeleeuws aardewerk.
Verzameling museum het
Hoogeland te Warffum.*

Politieke situatie

Als we rond het jaar 1000 de wierden van Ubbega bezoeken is de Friese cultuur aan het verdwijnen. Er waait dan al ruim twee eeuwen een andere politieke wind in de kuststreken. Deze veranderingen werden in gang gezet toen Karel Martel in 734 de Friezen bij de Boorne versloeg. De Friese gebieden, waar Ubbega deel van uitmaakte, werden daarna ingelijfd bij het grote Frankische rijk, dat tijdens het bewind van Karel de Grote zijn hoogtepunt beleefde. In 843 ging Ubbega deel uitmaken van het Middenrijk van Lotharius. Na een aantal rijksdelingen ressorteerden onze streken staatsrechtelijk onder het Oostfrankische rijk, dat later als het Duitse rijk zou worden aangeduid.

Iedere bewoner onder het Frankische gezag werd geacht Christen te zijn. Door een kerkelijk netwerk te construeren kregen de Franken greep op de Friese samenleving. Omstreeks 800 predikte Liudger het Christendom in Hunsingo en Fivelgo. Aanvankelijk vond het nieuwe geloof maar weinig ingang op de oude wierden. Maar rond het jaar 1000 begint de invloed van de kerk en zijn machthebbers -de bisschoppen, de abten en de priesters- toe te nemen. Kerk en staat raken steeds meer vervlochten. Een belangrijke taak van de overheid was het innen van belastingen. Het recht om tienden te heffen was rond het jaar 1000 in handen gekomen van de kerk en van een aantal families. Omdat er vrijwel geen geld in omloop was werden de belastingen afgedragen in de vorm van graan of vee. Een ander belangrijk recht dat de kerk zich had toegeëigend, was de rechtspraak of het seendrecht.

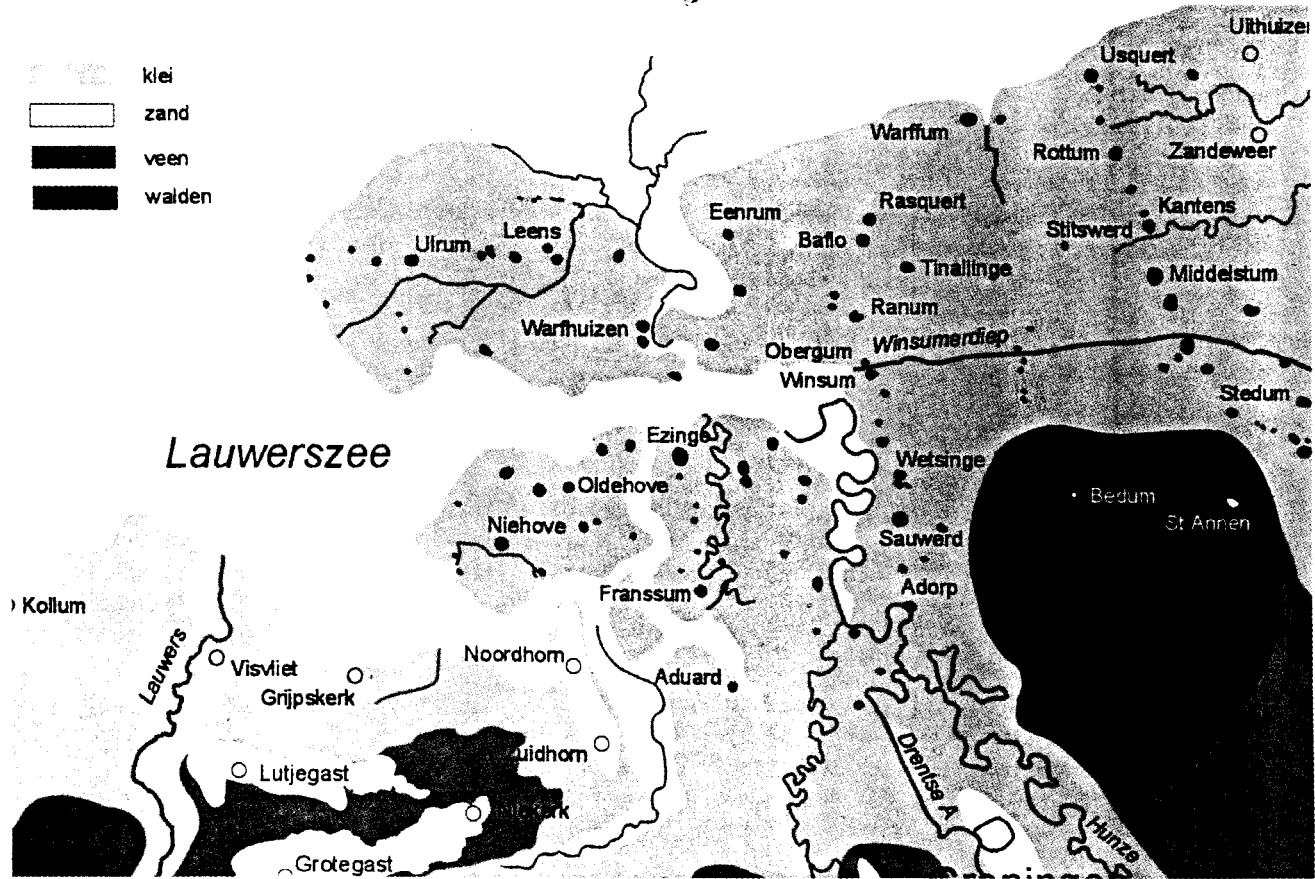
De zeestreek van het jaar 1000 heeft een gewelddadig verleden. We kunnen dit afleiden uit het begrafenisritueel. In de 8^e en 9^e

eeuw is het niet ongewoon dat men wapens aan de doden meegeeft. De verovering van de Friezen door de Franken lag nog vers in het geheugen. Daarnaast vochten de lokale adellijke families allerlei conflicten met elkaar uit. De dorpelingen hadden zich aan deze families verplicht. Dat leverde enerzijds bescherming op tegen invallen van vreemde agressors, maar anderzijds kon de gewone man gemakkelijk betrokken worden bij allerlei conflicten. Een andere bron van geweld vormden de invallen van de noormannen. Weliswaar beginnen rond het jaar 1000 de raids van de vikingen af te nemen, maar het is nog altijd niet veilig langs de zee-kusten. Diverse kustbewoners hadden de kunst van de noormannen afgekeken en invallen van lokale zeeroversbenden waren niet ongewoon. We moeten daarbij bedenken dat de zee in die dagen veel dichterbij Ubbega lag, dan tegenwoordig. De brede Hunzemonding gaf gemakkelijk toegang tot het binnenland (zie Fig. 1). Kwaadwillende zeevaarders konden gemakkelijk per schip de wierden van Ubbega bereiken en daar afmeren. Dat moet een onveilig gevoel in de dorpen hebben gegeven. In de legende van Walfridus wordt zo'n aanval vanuit zee op beeldende wijze beschreven. Een archeologisch bewijs voor de aanvallen van de noormannen op de kusten van Hunsingo is er echter nooit gevonden.

Geestelijk klimaat

Liudger stichtte rond 800 diverse parochies in Hunsingo en Fivelingo. Wat Ubbega betreft is de moederparochie Baflo van belang. Vanuit Baflo zullen diverse parochies in Ubbega zijn gevormd. Waar de eerste kerken van Ubbega stonden weten we niet. Bij gebrek aan historische bronnen kunnen we hierover

Noordwest Groningen omstreeks 1000

slechts gissen. In 1160 was er zeker een kerk te Winsum. Deze kerk zou uit de 11^e eeuw dateren. De parochie van Winsum is vermoedelijk vanuit het klooster Werden gesticht op door dorpelingen geschonken kloostergronden. De tufstenen kerk van Wetsinge dateert uit de 11^e of 12^e eeuw. Het is niet onwaarschijnlijk dat er rond het jaar 1000 kerkjes gestaan hebben in Winsum en Wetsinge. Het moet een eenvoudige houten rietgedekt gebouwtje zijn geweest, met vensterloze zoden wanden. Alleen aan de houten kruisen bij de ingang herkende men de kerkelijke functie van het gebouw. Aan de parochie was een priester verbonden.

Hoewel het Christendom al twee eeuwen daarvoor officieel was ingevoerd, waren de heidense tradities nog stevig in het volk van Ubbega verankerd. Allerlei traditionele gebruiken bleven nog lang in zwang. Men droeg nog amuletten en in menig langhuis klonken bij tijd en wijle nog toverspreuken. Kinderen droegen een wolventand om de hals om verzekerd te zijn van een sterk gebit. De priesters van Ubbega deden daar niet moeilijk over. Zij lazden de mis, doopten de kinderen, verzorgden het begrafenisritueel en spoorden het volk aan om de tienden tijdig af te dragen. En de heidense kruidenwis waarmee men heksen en bliksem verdreef, mocht best in de kerk gewijd worden.

Onder de groeiende invloed van het Christendom begint in de 9^e en 10^e eeuw het begrafenisritueel te veranderen. Crematies komen steeds minder voor; ze waren door Karel de Grote verboden. Op het erf van de kerk werden de dorpelingen van Ubbega op Christelijke wijze begraven, waarbij het hoofd van de overledene naar het westen werd geplaatst en de voeten naar het oosten. Bijgiften ten behoeve van de reis naar het dodenrijk verdwijnen. Soms werd de overledene een kruis meegegeven, maar in plaats van een grafgift stimuleerden de priesters de schenking in natura aan de kerkelijke autoriteiten. Grondbezitters deden soms grote schenkingen aan de kloosters. Omdat er in de Friese streken nog geen kloosters waren werden de landerijen geschonken aan de Duitse kloosters Werden en Fulda. Vooral met Werden - het klooster dat Liudger had gesticht - voelden de

eerste Christenen zich verbonden. Omdat Werden onder Münster ressorteerde ligt hier de verklaring voor de macht van het Münsterse episcopaat in onze streken. Uit de registraties van deze schenkingen aan Fulda en Werden krijgen we een indruk van de groeiende invloed van het Christelijk geloof in Ubbega. De naamlijsten in de kloosterregisters noemen ons de eerste peroonsnamen uit ons gebied.

Landschap

In het jaar 1000 was de zeestreek nog onbedijkt. Op de flanken van de wierden - de valgen - werd akkerbouw bedreven. Buiten de wierden hadden stormvloedden vrij spel op het land. De hoger gelegen delen van het kwelderland waren als weidegronden in gebruik (de fennen). Overstromingen deden hier weinig kwaad. Ervaringen op thans nog bestaande buitendijkse wierden (de Halligen van Sleeswijk Holstein) maken duidelijk dat het stormvloedwater binnen een dag al weer verdwenen is. De fennen waren voorzien van gegraven kavelsloten, waardoor men de kostbare weidegronden gelijkmatig kon verdelen onder de dorpelingen; de sloten speelden tevens een rol bij de ontwatering van de weidegronden. Op de lager gelegen delen bleef het winterse water soms wekenlang staan. Deze gronden raakten verslikt en waren dientengevolge minder goed bruikbaar als weidegrond. In de vegetatie domineerden kwelderplanten zoals zilte rus en kweldergras. Deze gronden (de meeden) werden gebruikt als hooiland en voor de naweide. De meeden hadden het karakter van kweldervlakten. De recent gegraven nieuwe sloot langs de spoorbaan Sauwerd-Groningen laat zien dat de meeden nauwelijks werden doorsneden door natuurlijke geulen. De meeden werden nog niet door sloten ontwaterd, het graven van sloten had hier weinig zin omdat ze 's winters weer zouden dichtslibben. In de tiende eeuw zou dit gebied overigens sterk van karakter veranderen. Daarover later.

Een bijzonder element in het landschap vormen de zware en slecht afwaterende knikkleien die in de vroege middeleeuwen (6^e/ 7^e eeuw?) in Ubbega zijn afgezet. Deze afzettingen bedek-

Spinsteenjes gevonden in Sauwerd en Wetsinge. Verzameling H. Berghuis.

ten het voormalige rulle en goed ontwaterde kwelderland. Landbouwkundig was het gebied van Ubbega -in vergelijking met de periode van begin jaartelling -daardoor minder aantrekkelijk geworden. Vooral het zuidelijk deel van de landstreek -met name de omgeving van Adorp, Sauwerd, Wetsinge en Wierumzal onder de aanwezigheid van knikklei geleden hebben. Onderzoek naar de effecten van de sterk veranderde kleibodem op de agrarische produktie op de wierden is er overigens nog weinig verricht.

Een ander element in het landschap van 1000 was de Hunze. Met zijn eb- en vloedbeweging was de Hunze een bepalende rivier in de velden van Ubbega. Mogelijk lag er al een brug over de rivier. In zijn vita lezen we dat Walfridus een brug over de Hunze bouwde:

"Niet weerhouden door de grote afstand en de moeilijke begaanbaarheid van de weg ging Walfridus dagelijks blootvoets naar het rijke dorp dat Groningen heet. Omdat evenwel een daar stromende rivier met zijn wisselende waterstand de gang van de dienaar Gods dikwijls hinderde, bouwde hij een brug die tot op de dag van vandaag de Walfridusbrug heet".

Hoewel de Noorderhogebrug over het Boterdiep in de late middeleeuwen wel als Walfridusbrug werd aangeduid, zal de oorspronkelijke Walfridusbrug wat noordelijker hebben gelegen, op de plaats waar de oude heerweg naar het noorden en de Hunze elkaar kruisen. Deze brug, waarvan de voormalige locatie nog fraai herkenbaar is in de dubbele knik waarmee de Oude Adorperweg het Selwerderdiep doorkruist, is vermoedelijk de Wirkerbrugge die volgens een oorkonde uit 1489 door het klooster Selwerd werd onderhouden. Alle huizen en haardsteden van de Marne, Halfambt en Ubbega moesten aan het onderhoud meebetalen.

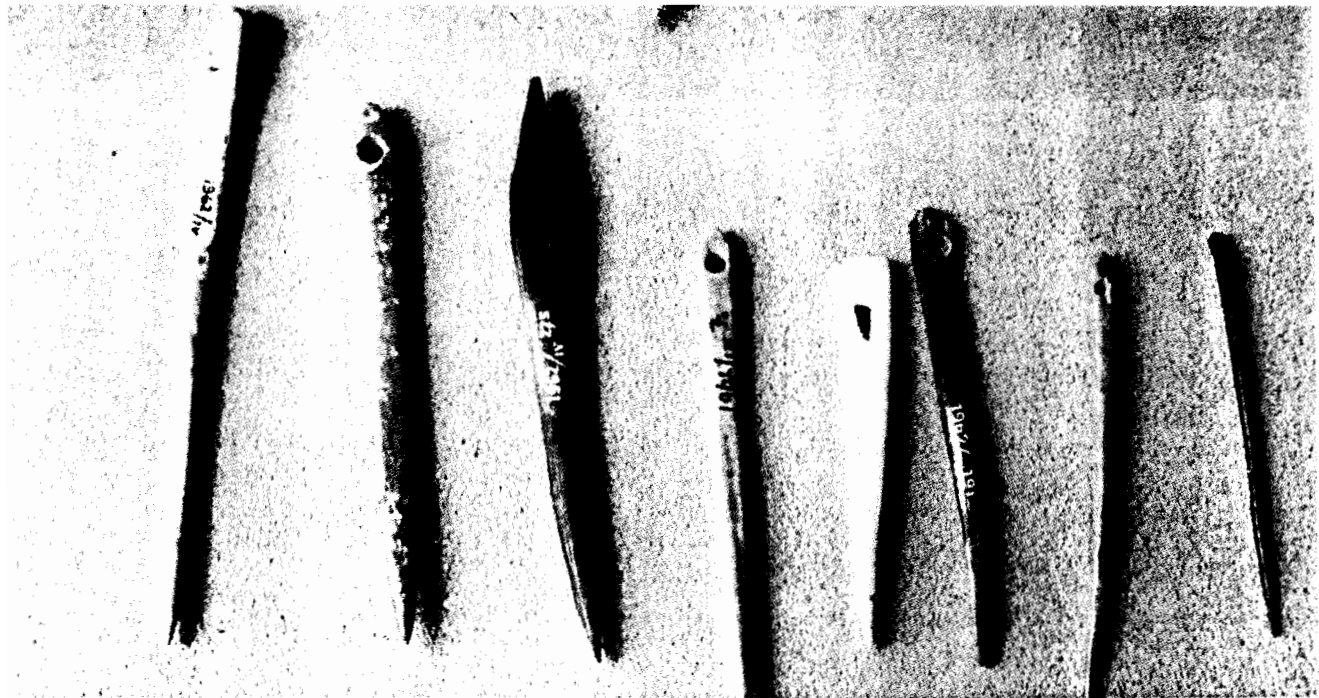
Een heel bijzonder onderdeel van het landschap van 1000 vormde het grote moerasbos rondom Bedum (zie Fig. 1). De aldaar gelegen woeste gronden, die de walden werden genoemd, vin-

den hun oorsprong in een veenpakket dat zich een tiental eeuwen lang had gevormd. De randen van deze veengronden waren inmiddels door zeelei overslibd - mede als gevolg van de zeespiegelrijzing- waardoor het veen was verruigd. De walden bestonden uit een collage van rietopslag, wilgen, elzen en berken. Door de opslibbing was betreding van deze gronden mogelijk geworden. Door de hoge ligging van het veen was het gebied relatief veilig voor stormvloed. Het vormde als het ware een reusachtige wierde. In de walden werd hout gehakt, riet verzameld en misschien wel turf gestoken. Op de oeverwallen langs de kreken hadden zich jagers, houthakkers en turfsteekers gevestigd. Potscherven die dateren uit de vroege middeleeuwen zijn op diverse plaatsen langs deze kreken aangetroffen. De oorsprong van Bedum is mogelijk zo'n jagerskamp.

Bewoners

Het wierdenland was dichtbevolkt en welvarend. Het aantal inwoners van de provincie Groningen wordt in de 8^e - 10^e eeuw geschat op 12.500. Sommige archeologen hebben zich gewaagd aan schattingen van het aantal dorpelingen per wierde. Hierbij is men uitgegaan van een behoefte -voor een familie van 6 personen- van ca. 30 hectare weidegrond en 4 hectare akkerland. Gebaseerd op deze schattingen zouden op de grotere wierden ca. 80 mensen wonen. Zo'n dorp heeft een kerk, 11 boerderijen waar 6 personen wonen en 3 huizen waar de gezinnen van ambachtslieden met gemiddeld 4 personen wonen. Op een wierde zonder kerk, met drie boerderijen, zouden zo'n 18 mensen geleefd hebben. Door de verminderde bodemkundige omstandigheden van Ubbega zijn dit soort schattingen voor onze streken niet erg betrouwbaar.

Onderzoek van het vroegmiddeleeuwse grafveld van de Friese wierde Oosterbeintum heeft uitgewezen dat de mannen gemiddeld 1.74 m lang werden en de vrouwen 1.58 m. De gemiddelde leeftijd was zo'n 30 jaar. De meeste mensen werden niet ouder dan 50 jaar. Gezondheidsproblemen waren er zeker. Botvergroeiingen en versleten rugwervels kwamen veel voor. De

Benen en bronzen naalden. Verzameling museum het Hoogeland te Warffum.

I H I O U I T E R L I J K

dorpelingen zullen dikwijls over hun gebit hebben geklaagd. De wat oudere mensen hadden tot op de wortel versleten tanden en kiezen. Gruis afkomstig van de stenen handmolens waarmee het graan werd gemalen zou hiervoor verantwoordelijk zijn. Cariës daarentegen kwam weinig voor.

De bewoners van Ubbega waren analfabeet. Het schrift speelde nauwelijks een rol in de Friese zeestrecken. Er is weinig runenschrift in Hunsingo teruggevonden. Alleen de priester vormde een uitzondering. Om de mis te kunnen lezen had hij Latijn geleerd.

Aan het uiterlijk werd in het jaar 1000 veel aandacht besteed. Afkomst en status werd aan de kleding afgelezen. De kleding werd gemaakt van wol, linnen en leer. De vrouwen droegen lange jurken, rokken en leren capes. De mannen stapten rond in tunieken, capes, broeken en mantels. Op hoogtijdagen werd de kleding versierd met botjes, bont of gouddraad. Er is ook aandacht voor de uiterlijke verzorging. Op de kaptafels vinden we kammen, pincetten, schaatjes en zelfs oorlepels. Vrouwen versierden zich met arm- en halssieraden, kettingen, gekleurde glaskralen, barnsteen, gordels, fibula's, naalden en oorbellen. De mannen onderhielden hun baard met een bronzen tangetje. Er werden kammen gemaakt uit het gewei van edelhart. De luizen die zijn teruggevonden in de kammen maken duidelijk dat ze daadwerkelijk op mensenhoofden werden gebruikt.

De voeding op de wierde vertoonde behoorlijk wat afwisseling. De basis van de maaltijden bestond uit granen, peulvruchten en oliehoudende zaden. Daarnaast stonden tarwe, bonen, vlees, vis, bessen en vruchten op het menu. Op de valge werden granen en groenten verbouwd. De veestapel leverde melk, kaas, eieren en vlees. Melk werd alleen door kinderen gedronken. De meeste melk werd verwerkt tot kaas. Boter was een bijproduct. Er zijn diverse karntonnen en kaasvormen in de wierden gevonden. Jacht en visvangst zorgde voor variatie op het menu. In de walden rond Bedum werd gejaagd op rendieren, herten, bevers en oerossen. De visserij in het wierdenland was goed ontwikkeld. Beroepsvissers vingen zowel zoet- als zoutwatervis. De Waddenzee leverde haring, sprot, spiering, ansjovis en schelpdieren. Sommige vissers waagden zich op volle zee en brachten wijting, kabeljauw en schelvis aan wal. Er zijn in de wierden zelfs resten van inktvis aangetroffen.

Dorpen en behuizingen

Als we rondwandelen op één van de wierden van Ubbega van het jaar 1000 worden we allereerst getroffen door de sfeer van eenvoud. De dorpen ogen grijs, nergens zien we de kleur van baksteen. De huizen, de schuren, de erven en de omheiningen, alles is gemaakt van hout en riet. De paden zijn modderig. Bestrating is er niet, hooguit ligt er een keienvloertje voor de drempels van de behuizingen. De ruimte op de wierde wordt grotendeels in beslag genomen door de erven van de boerderijen. Op het erf treffen we vertrouwde zaken aan zoals een moestuin, een kruidentuin, een boomgaard, een mesthoop en een waterput. Tussen de boerderijen zien we kleinere bijgebouwen, de hutkommen of spiekers, die dienen als opslagplaats voor granen en gereedschappen. Het zijn eenvoudige bouwseltjes die bestaan uit een viertal palen die een zolder met een dakje dragen. In deze zoldertjes worden de granen droog en buiten het bereik van ongedierte bewaard.

Een boerderij (ook wel aangeduid als langhuis of stalhuis) bestaat uit een langwerpige gebouw dat is opgebouwd uit twee rijen palen, die aan de top door balken zijn verbonden. De palen dragen een dak, dat bijna tot de grond reikte. Zodoende werd niet alleen de ruimte tussen de palen overdekt maar ook een flink stuk aan weerszijden van de dubbele palenrij. De wanden zijn laag en bestaan uit vlechtwerk, houten planken of zoden. De zoden wanden bestaan uit twee rijen plaggen die samen ca 1 meter dik zijn. Het dak is bedekt met stro en riet. Uit opgravingen weten we dat de langhuizen rond het jaar 1000 afmetingen hadden die varieerden tussen 5x12 en 5x22 meter. Dat is een aanwijzing voor verschillen in welvaart en status.

Veel boerderijen hebben drie deuren: twee tegenover elkaar in de lange wanden, en één op de grens van het woon- en staldeel. Bij opgravingen in Ezinge bleek dat dit type boerderij al in de oudste woonlagen voorkwam. Ze dateren dus van vòòr de jaartelling. Op 17e eeuwse kaarten zijn vaak nog langhuizen afgebeeld. De langhuizen hebben als boerderijtype ruim twintig eeuwen lang stand gehouden.

Het langhuis is onderverdeeld in een woongedeelte en een stalgedeelte. In het midden van het woongedeelte vinden we de haardplaats; het vuur wordt gestookt met hout en mest. De rook ontsnapt door het rookgat in het dak, dat met behulp van een hennepouw kan worden geopend of gesloten. Het langhuis had

geen vensters. Het enige licht viel door de openstaande deuren en het rookgat. 's Avonds werd het woongedeelte verlicht met olielampen. Daartoe gebruikte men aardewerken kelkjes of vetpotje. In Wetsinge is onlangs zo'n kelkje gevonden. De eeuwenlange traditie van het houten langhuis heeft zeker zijn sporen in het interieur nagelaten. Wandkleden en huisraad maakten de woningen tot een leefbaar onderkomen. De gebinten zullen fraai zijn versierd met verf en houtsnijwerk.

In het keukengedeelte vinden we bezems, houten lepels en ijzeren messen. Er zijn voorwerpen van glas, vlechtwerk, leer, textiel, bot en metaal. Het aardewerk bestaat uit eenvoudige, handgevormde en ongeglazuurde bolle potten met een ronde bodem (Foto 1). Deze zogenaamde 'kogelpotten' worden van de klei ter plaatse gebakken. De kogelpotten hebben meestal geen oren. Ze worden voor de meest uiteenlopende doeleinden gebruikt. Men kookt er zijn potje in maar gebruikt soms dezelfde pot om de crematieresten van grootmoeder te begraven. De wierden van Ubbega zijn nog altijd bezaaid met kogelpotscherven. Aardewerk van betere kwaliteit, zoals het op een draaischijf vervaardigde Pingsdorf aardewerk, wordt uit het Rijnland geïmporteerd.

Werken op een wierde

Het stalgedeelte van het langhuis was opgedeeld in twee rijen veeboxen. Daarin stonden de koeien twee aan twee met de koppen naar de buitenmuur gestald. Sommige stallen boden ruimte aan meer dan 50 stuks vee. In het wierdenland was er sprake van een gemengde boereneconomie, waarbij veeteelt overheerste. Runderen en schapen speelden een hoofdrol op het boerenbedrijf, maar we zien ook geiten, varkens, paarden, kippen, honden en katten. De boerenfamilies waren grotendeels zelfvoorzienend. Men verbouwde granen en groente op de valge, bakte brood, bereidde kaas, spon wol en weefde kleding.

Maar er woonden niet alleen boeren op de wierden van Ubbega. Het eindproduct van de dorpseconomie bestond onder meer uit wollen doeken. Textielwerksters hadden hun vaste plaats op de wierden. De bodem van onze dorpen wemelt nog altijd van spinsteeentjes (Foto 2), weefgewichten en benen naalden (Foto 3). Rond 1000 wordt smid een zelfstandig beroep. Hij trekt zich terug in zijn smidse van waaruit hij meerdere dorpen bedient. De betekenis van ijzer neemt toe; het hoefijzer raakt in gebruik en de ploegscharen worden voortaan van ijzer gesmeed. Gespecialiseerde vaklieden vervaardigden ploegscharen, sikkels, zwaarden, messen, houten karren etc. Omdat al deze ruilmiddelen aan de man gebracht moeten worden vinden we ook handelslieden op de wierden. De handel in Ubbega heeft zich waarschijnlijk in Winsum en Adorp geconcentreerd. De dorpen lagen pal naast de Hunze en hadden daardoor een directe verbinding met de zee, het Flevomeer en het stadje Groningen. De a-centrische locatie van de kerken op de wierden van Adorp en Winsum -gelegen aan de rand van de woonplaats- worden wel gezien als een aanwijzing voor hun functie als handelswierde.

(wordt vervolgd)

Ubbega in het jaar 1000 (deel 2)

We keren opnieuw duizend jaar terug in de tijd en

vervolgen onze zwerftocht door het land van

Ubbega. De economie trekt aan en er wordt voor

het eerst geld gemunt in het kleiland. Maar de

dorpelingen van Adorp, Sauwerd, Wetsinge en

Winsum zijn toch vooral bezig met één zaak: met

man en macht zijn ze de woeste gronden aan het

ontginnen.

Handel en economie

In de vroege Middeleeuwen bestond de handel vooral uit ruilhandel. Op de wierden werden belastingen in de vorm van wollen doeken afgedragen. Maar rond het jaar 1000 begint dat te veranderen: de geldeconomie komt op gang. Kleine zilveren munten (een soort microgeld) worden het betaalmiddel. In 1057 schonk de Duitse koning Hendrik aan Winsum het muntrecht en het marktrecht; een duidelijke aanwijzing dat Ubbega meetelde in de nationale economie. De Winsumse munten zijn tot in Polen en Rusland teruggevonden.

De nieuwe geldeconomie stimuleerde de bedrijvigheid en de handel nam toe. Bulkgoederen voor export werden over korte afstanden vervoerd naar strategisch gelegen marktplaatsen. Rond deze marktplaatsen ontstonden de steden. In onze streek zou het Drentse dorpje Groningen, gunstig gelegen aan een buitenbocht van de Aa, deze functie gaan vervullen. Rond het jaar 1000 begint Groningen zich tot een marktplaats te ontwikkelen. Daar is ruimte voor nieuwe beroepen zoals wagenmaker, tonnenmaker en herbergier. Tegelijkertijd gaat de dorpseconomie zich specialiseren. Boeren handelen niet meer in wollen doeken maar verkopen de wol rechtsreeks aan de handelslieden die langs de wierden trekken. Voor de mensen van Ubbega was de marktplaats Groningen niet ver weg. Zowel te voet als over water was het stadje in enkele uren te bereiken. (figuur 1)

Wat werd er in Ubbega zoal verhandeld? Kloosterregisters vermelden dat er op de wierden vee, huiden, leer, perkament, vis, benen voorwerpen, wollen lakens en zuivelproducten als kaas en boter werden geproduceerd. Wat de import betreft was vooral koren een noodzakelijk product. In het onbedijkte land was maar weinig akkergrond geschikt voor de verbouw van granen. De recente opgraving in Baflo wees uit dat gerst werd verbouwd, maar dat de tarwe werd ingevoerd. Ingevoerd werden voorts zaken die niet lokaal konden worden geproduceerd, zoals wijn, Rijnlands keramiek, glaswerk, sieraden, tufsteen, mantelspelden en wapens. Er zijn aanwijzingen dat er op de wierden

handel werd gedreven in wijn, granen, zout, wapens en slaven. De economie van die dagen werd vooral gestimuleerd door het in cultuur brengen van woeste gronden. In de 10e eeuw komen op tal van plaatsen in West-Europa de ontginningen op gang. In Holland zijn de laagvenen, die met broekbos waren bedekt, het doelwit voor de slootgravers. Deze ontginningen zouden leiden tot toename van agrarische activiteit. Ze zorgden voor kapitaal, investeringen en handel. Graven en bisschoppen schonken woeste gronden aan lokale edelen met de plicht deze te ontginnen. Ook in Ubbega blijft men niet achter bij deze internationale ontginningsdrift. Maar, waar moeten we de woeste gronden van Ubbega zoeken?

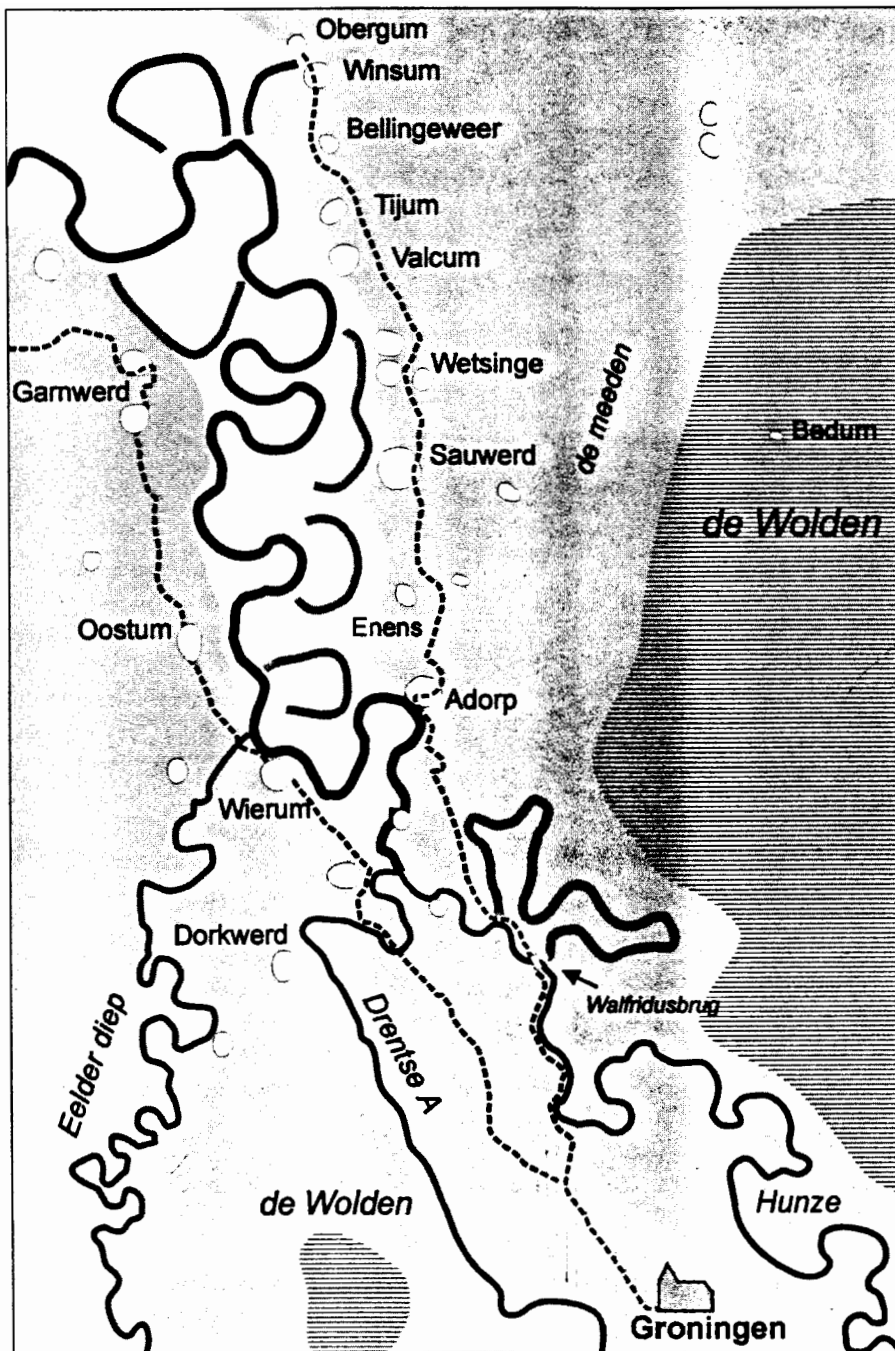
De ontginningen

Ten oosten van de wierden lagen de lage gronden van Ubbega. Traditioneel was dit gebied - de meeden - als hooiland in gebruik. In de vroege middeleeuwen werden de meeden echter met een dikke laag zure klei (de beruchte knikklei) bedekt. Het gebied veranderde hierdoor in een ondoordringbare slikplaat, die moeilijk afwaterde en nauwelijks met kreken was doorsneden. De betere delen zullen nog als hooiland zijn gebruikt, maar de lage stukken zullen bedekt zijn geweest met rietmoeras.

Met de overslikte meeden zijn nog niet alle woeste gronden van Ubbega beschreven. Aan de oostrand van Ubbega heeft eeuwenlang een geheimzinnig landschap gelegen. Dit gebied (de omgeving van het huidige Bedum en Ten Boer) week sterk af van de overige landschappen in het kleiland (zie figuur 1 en 2). Enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling kwam hier de kwelder buiten de invloed van het zeewater te liggen. Het gebied werd doorstroomd met zoet water uit de Drentse venen. Onder deze omstandigheden ontwikkelde zich een hoogveenpakket. Voor de groei van hoogveen is zoet water immers een voorwaarde.

De veengroei rond Bedum kwam zo'n 700 voor Chr. op gang. Het veen heeft tenminste zo'n duizend jaar ongestoord in de hoogte kunnen doorgroeien. Het veenpakket was daardoor onbereikbaar geworden voor stormvloed. Toen de meeden van Ubbega met knikklei werd bedekt, bleef het veengebied rondom Bedum daarvan gevrijwaard. Maar de zeespiegel steeg gestaag en rond de 8^e of 9^e eeuw werd het veenpakket alsnog door de zee overspoeld. Het zeewater liet er een laagje ziltige klei achter waardoor de veengroei tot stilstand kwam, omdat klei (mineralen) samen met veen (humus) garant staan voor opslag in een moerassige ruigte van riet, zeggen en biezen en (vermoedelijk) opslag van wilgen en berken. Dit soort landschappen werden door de toenmalige bewoners als 'wolden' of 'walden' aangeduid. Het woord 'wold' is afkomstig van het Germaanse Walbu wat moeras of zompig bos betekent. Het was een paradijs voor bevers, otters en allerlei reigerachtigen, maar ook groter wild, zoals wolf, wildzwijn, eland en misschien zelfs de beer, zal zich hier versholen hebben.

Het moerasbos grensde onmiddellijk aan de meeden en bevond

Figuur 1
De relatie tussen de wierden van Ubbega en het stadje Groningen. De verticale arcering geeft de Hondsrug weer. De horizontale arcering de wolden.

zich op een afstand van minder dan twee kilometer van de dorpen langs de Hunze. Voor de bewoners van Ubbega lag deze rugte als het ware in hun achtertuin. De oostelijke horizon werd er door getekend. Door de onmiddellijke nabijheid zullen de wolden een eigen rol gespeeld hebben in de dorps economie van Ubbega. Het was een ideale plek om te jagen en hout en riet te verzamelen. De wolden leverden weliswaar geen duurzaam hout, maar ook voor geriefhout en brandhout moet op grote wierden als Ezinge, Eenrum, Ulrum en Leens wel belangstelling hebben bestaan. Het hout uit de wolden werd naar Adorp gebracht en van daaruit zal het wel per schip zijn verhandeld. Vermoedelijk had iedere dorpswierde recht op een eigen deel van het moerasbos. Uit de kloosterregisters kennen we benamingen als Sauwerderwolden en Bedumerwolden. De wolden waren hooggelegen ten opzichte van het kwelderland en vormden als het ware een reusachtige wierde, waardoor plaatselijke bewoning mogelijk was. Langs de geulen die ooit het hoog-

veenmoeras ontwaterden hebben vermoedelijk jagers, mosverzamelaars en houthakkers hun onderkomens gehad. Wellicht is er veen gestoken en is er lokaal geakkerd. Onder de scherven die langs de voormalige geulen zijn gevonden, zijn er die uit het begin van de jaartelling dateren.

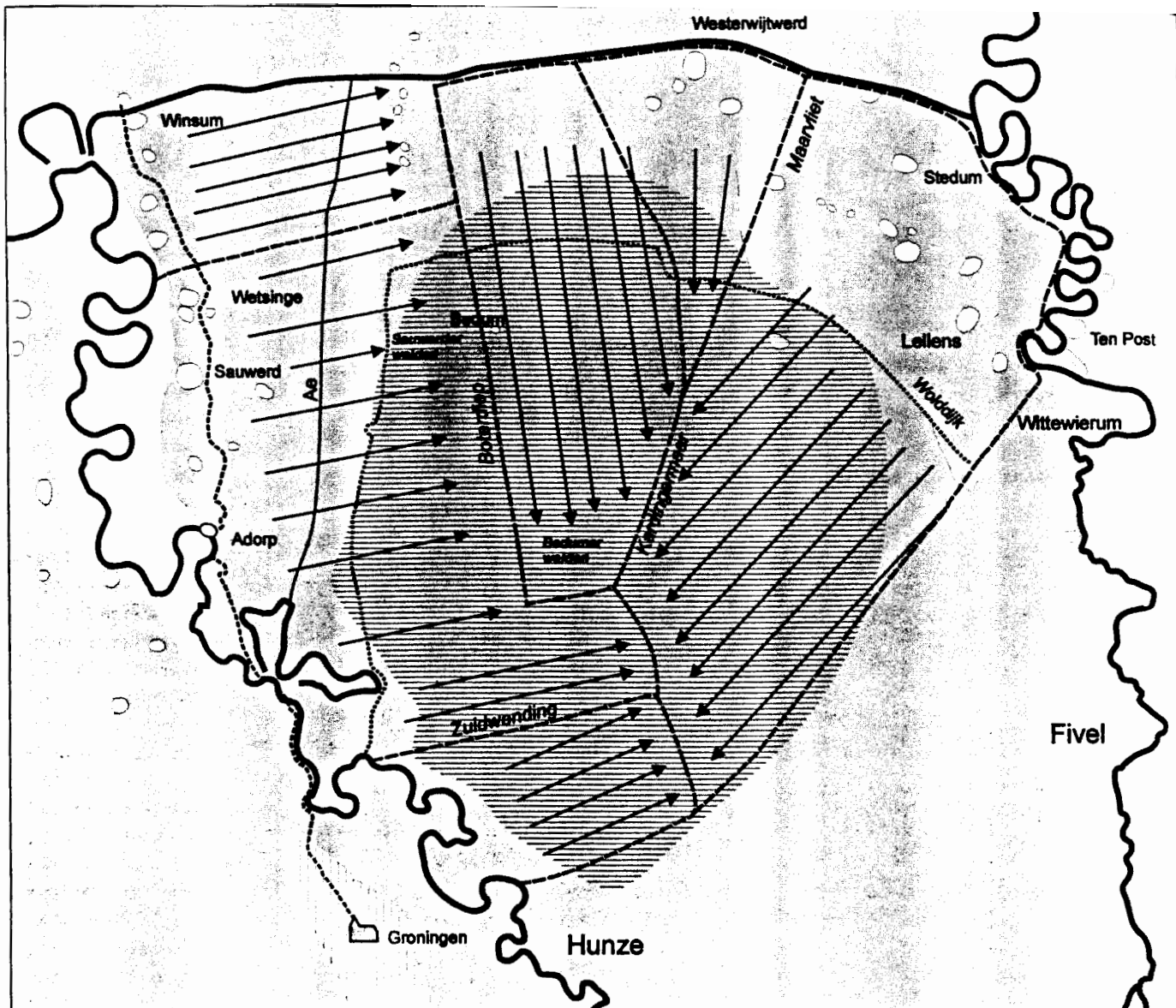
De ontginningen van de meeden en de wolden

De verslikte meeden en de verruigde wolden vormden een dankbaar doelwit voor de ontginners van Ubbega. De systematiek waarmee de meeden en de wolden werden ontgonnen is verbluffend (zie figuur 3). Vanuit de verschillende bewoningsassen loopt een zeer regelmatig opstrekend kavelpatroon de ontgonnen meeden en wolden in. Aan de westzijde herkennen we de wierdenreeks Adorp-Wetsinge, als startpunt van de ontginningen. Aan de oostzijde vormen de wierden langs de Fivel (Stedum-Lelens-Ten Post) de ontginningsbasis. Aan de noordzijde lijkt vooral Westerwijdwerd belangrijk, terwijl we in het zuidwesten invloeden vanuit de stad herkennen. De ontginners uit Ubbega zijn al gravend op de mannen van Fivel gestoten. Doch de opdeling van de gronden is blijkbaar in goed overleg gegaan. Waar de verkavelingsblokken van de verschillende dorpsgebieden elkaar troffen ontstonden kaarsrechte waterlopen, die de basis vormden voor de later gegraven maren als het Kardingermaar, de Zuidwending en het Boterdiep. De

ontgonnen wolden zijn zo systematisch ingericht dat zelfs heden ten dage geen behoefte wordt gevoeld aan een ruilverkaveling. De onlangs door de provincie voorgestelde administratieve ruilverkaveling werd door de betrokken landbouwers weggestemd.

We kunnen de ontginning van de wolden rondom Bedum scherp dateren. Daarbij maken we dankbaar gebruik van de toenmalige vrome gewoonte om bij bijzondere gelegenheden gronden aan kloosters te schenken. Vooral ontgonnen percelen kwamen voor dit doel in aanmerking. Tegen het einde van de 10^e eeuw ontving het Duitse klooster Werden (in Groningen waren nog geen kloosters gesticht) een stuk grond, gelegen te Bedumerwolde. Met de wolden van Bedum zal zeer waarschijnlijk Ellerhuizen bedoeld zijn, want dat gebied is door een waaier van sloten vanuit de omgeving van Bedum verbonden. Ellerhuizen ligt precies in het centrum van de wolden, waardoor het zeer aannemelijk lijkt dat het gehele Woldgebied rond het jaar 1000 al moet zijn ontgonnen.

Deze datering wil overigens niet zeggen dat de talloze evenwijdig lopende sloten die in de wolden zijn gegraven (afgebeeld in figuur 3) alle uit het jaar 1000 dateren. De ontginning van het

Figuur 2

De verkaveling van de meeden en de wolden zoals deze omstreeks 1000 moet hebben plaatsgevonden.

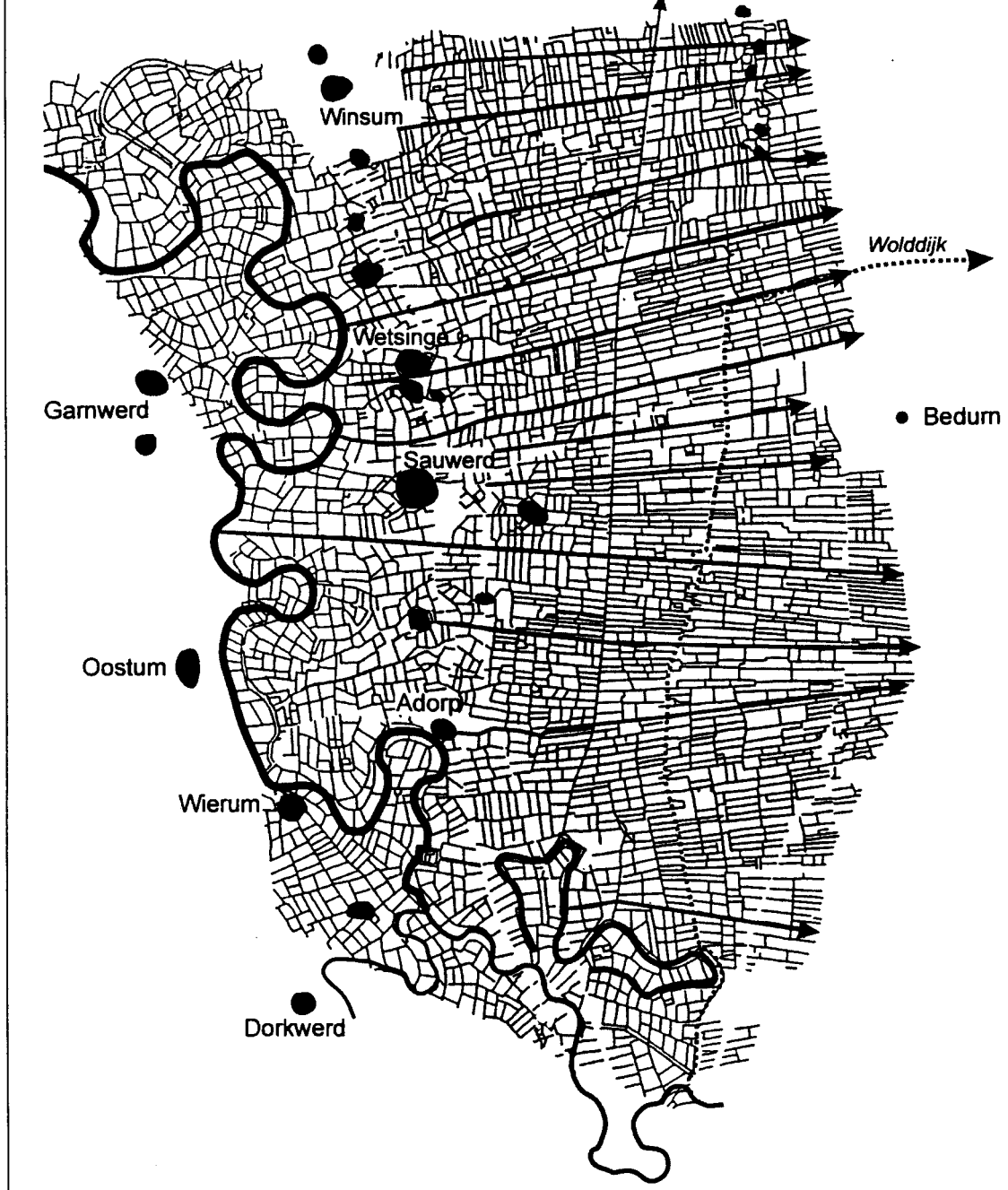
jaar 1000 was een soort casco-verkaveling die in latere eeuwen is verfijnd. De basisverkaveling van de meeden en wolden van Ubbega bestond uit een twintigtal kaarsrechte west-oost verlopende sloten die voor het merendeel vanuit de Hunze werden gegraven. In figuur 3 is een deel van deze sloten met pijlen aangegeven. De sloten lagen op circa 50 tot 100 meter afstand van elkaar (in noord-zuid richting). Deze hoofdsloten zijn op topografische kaarten gemakkelijk terug te vinden. Ze doorsnijden zowel de Ae als de Wolddijk zonder te verspringen en zijn dus ouder dan deze structuurlijnen. Deze hoofdsloten bepalen tevens de grenzen van de dorpsgebieden en de latere kerspeligrenzen. Een fraai voorbeeld van zo'n hoofdsloot is de Sauwerdertocht/Arwerdertocht. De tocht loopt vanuit de voormalige Hunze tot aan het Boterdiep bij Ellerhuizen en is ruim 6 kilometer lang. De sloot is zo kaarsrecht dat men er (op de topografische kaart althans) een liniaal langs kan leggen. De dichtheid van hoofdsloten is nabij de Koningslaagte minder; mogelijk is dit gebied wat later verkaveld.

Ik vermoed dat de fijnmazige verkaveling van de ontginningsblokken in de meeden en de wolden pas op gang is gekomen nadat de zeedijk was gelegd (ergens in de 12^e of 13^e eeuw). Een dicht slotenpatroon is immers niet te handhaven als de getijden voortdurend slib aanvoeren. De definitieve invulling van de ontginningsblokken bestaat uit bundels van west-oost verlopende sloten die de Ae, de Wolddijk en de omgeving

Noordwolde als basis hebben. De secundaire sloten doorsnijden deze structuurlijnen echter niet en zullen dus jonger zijn dan de Ae, de Wolddijk en Noordwolde. De aanleg van de Ae zal overigens wel de reden zijn geweest om het fijnmazig slotenpatroon (door ontwatering) mogelijk te maken.

Zo werden de ruige wolden in enkele generaties tijd omgetoverd tot een vreedig en vruchtbaar korenland. Deze metamorfose moet op de nakomelingen van de ontginners diepe indruk gemaakt hebben. Het was een bijna tastbaar wonder. De kerk heeft aan dit verhaal een religieuze inhoud meegegeven. De heilige Walfridus stond symbool voor de ontginning van de wolden. De herinneringen aan deze vrome pionier, die ergens in de 10^e eeuw zal hebben geleefd, werden van generatie op generatie overgeleverd. Walfridus werd stevast afgebeeld met een spade en in het gezelschap van wilde dieren. We lezen in zijn heiligenleven:

'Walfridus woonde in een moerassige en daarbij door de aanwezigheid van wilde beesten ontoegankelijke streek. Maar de man Gods maakte in korte tijd de voorheen onbruikbare plek vruchtbaar en toegankelijk door deze met grote wijsheid te bewerken

Figuur 3

De hoofdstructuur van de verkaveling van de meeden en wolden van Ubbega. De hoofdsloten zijn met pijlen geaccentueerd. Met dank aan Klaas Wildeman.

en met grote zorgzaamheid bracht hij door het woord van het geloof alle razernij van de wilde dieren tot bedaren, opdat ze de bewoners van de streek geen schade zouden berokkenen?

De ontginning van de wolden had grote maatschappelijke gevolgen. In korte tijd was er veel productieve grond beschikbaar gekomen. Hele families verlieten de wierden om te gaan wonen in het nieuwe land. Zulks was nooit eerder vertoond. De fraaie driebeukige tufstenkerk van Bedum kan worden gezien als de bekroning van de ontginningen. Maar het Godshuis zal ook wel als een belastingkantoor hebben gefunctioneerd; de woeste gronden waren immers niet zonder doel aan de plaatselijke edelen geschonken. De bisschop van Münster zal niet zijn vergeten om voortaan de tienden te innen.

Het ontgonnen veen-op-klei gebied was overigens geen zorgeloos lot beschoren. Door ontwatering en grondgebruik was het veen in ruim een eeuw tijd alweer grotendeels verdwenen. In plaats van een hooggelegen veenpakket waren de ontgonnen wolden veranderd in een laagte van klei. Van alle kanten

stroomde het water toe. Het is een problematiek die algemeen zou worden in de Lage Landen. De nazaten van Walfridus hebben dit probleem opgelost door het leggen van een ringdijk - de Wolddijk - rond het ontgonnen gebied. Deze dijk wordt gedateerd tussen 1100 en 1200 en is één der oudste dijken van Groningen. Dat de Wolddijk een succesvolle ingreep was, blijkt uit het feit dat in nog geen eeuw tijd zo'n tien stenen kerken in de wolden verrijzen. De verdwenen wolden leven door in de 'woldnamen' van de nieuwe kerkdorpen: Noordwolde, Zuidwolde, Lutjewolde, Garmerwolde, Steerwolde, etc.

Overigens zijn delen van het veen van de wolden bewaard gebleven. Resten van het veen werden gezien tijdens restauraties van de kerken van Thesinge en Bedum. De oplettende toeschouwer kan zulke veenrestanten zelf waarnemen als er binnen de Wolddijk sloten worden verbreed of gegraven (zie foto 4).

De verdwenen wolden vormen nog altijd een aparte bodemkundige eenheid. Op de bodemkaart wordt het gebied omschreven

als kleigrond van het type 'woudgrond'. De klei is betrekkelijk licht van structuur en zeer donker gekleurd door de restanten humus. Omdat in de wolden geen knikklei werd afgezet, is het gebied landbouwkundig beter dan de slecht afwaterende 'knikkige' meeden. De gronden binnen de Wolddijk zijn laaggelegen en worden al tweehonderd jaar bemalen. Hier liggen de oudste Groninger molenpolders. Traditioneel is het een akkerbouwgebied ('boeskoolland') en witte en rode kool wordt er nog altijd volop geteeld.

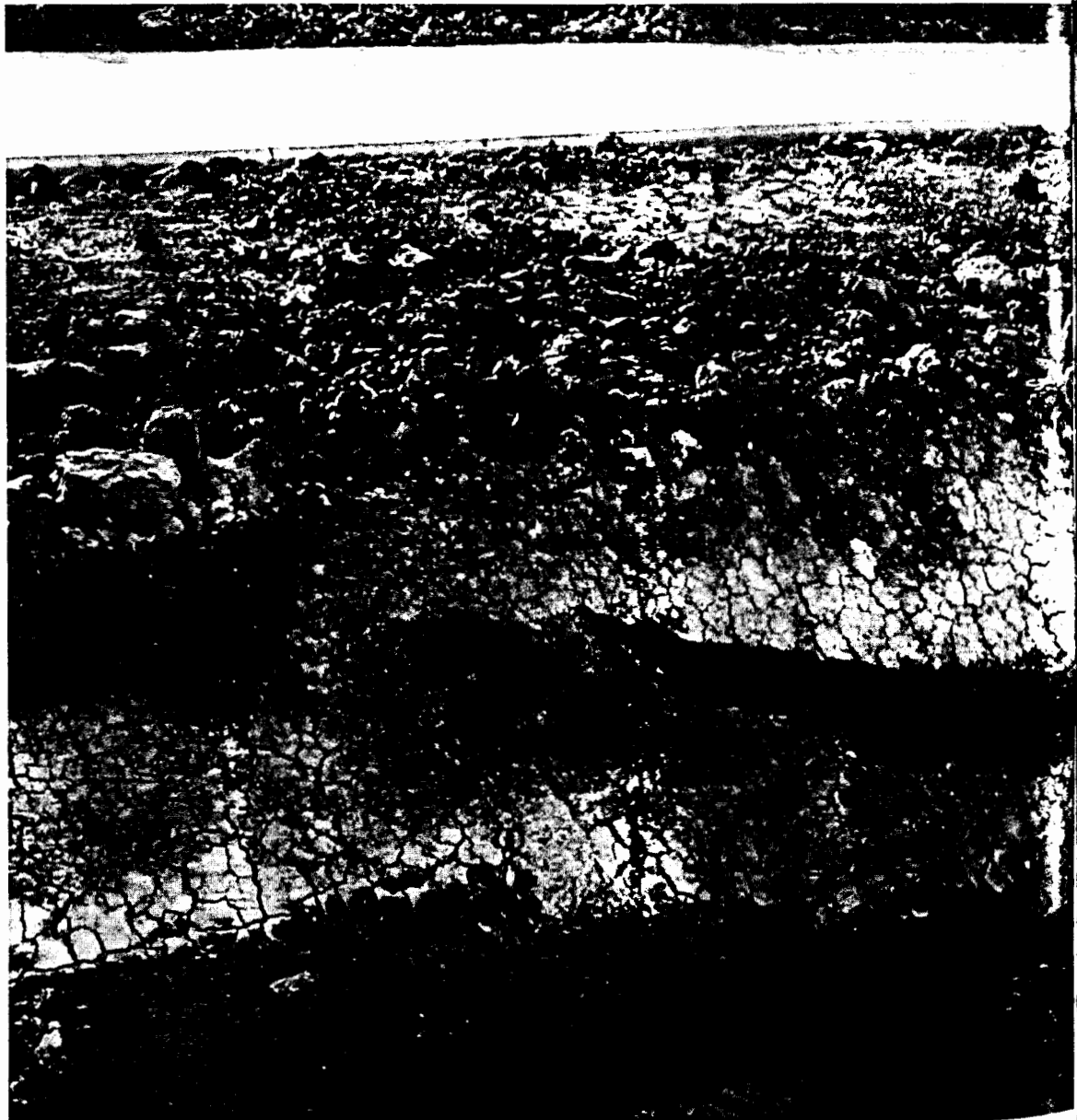
Vrije tijd

Als men zich afvraagt waar de bewoners van het Ubbega van de 10^e eeuw zoal mee bezig waren, dan is dat toch in de eerste plaats met graven en ontginnen. Eindeloos sloten graven door klei en veen naar het oosten. Er zullen zeker slaven zijn ingezet bij dit grootse werk. Daarom mogen we aannemen dat dorpelingen van Ubbega, vooral in de wintermaanden, ook over vrije tijd beschikten.

Er zijn in de wierden diverse vrijetijdsartikelen gevonden zoals speelschijven, tollen, bikkels en dobbelstenen. 's Winters werd er geschaatst op glissen, die uit beenderen werden gemaakt. Een prikstok was nodig om de vaart erin te houden. Natuurlijk werd

er in de langhuizen gezongen en muziek gemaakt. Benen fluiten werden als dwarsfluit bespeeld, maar ook lieren en harpen zijn aangetroffen. De muzikanten en zangers, 'de barden', trokken van dorp naar dorp. Ze zongen hun verhalen in dichtvorm. In onze streken kreeg de blinde bard Bernlef grote bekendheid. Volgens de overlevering zou hij door Liudger van zijn blindheid zijn genezen. Hoe zeer de muziek op de wierden werd gewaardeerd, blijkt uit het Friese wetboek de 'Lex Frisionum'. Hierin worden hoge vergoedingen geëist indien men de textielwerkster, de goudsmid of de harpelaar fysieke schade berokkende. Een cultuur die zulke parallellen trekt verdient een hoge waardering.

Tenslotte een voor de hand liggende vraag, waren er al kroegen in Ubbega? Gistende honingdrank (meede) en bier waren al eeuwen in gebruik. Al kort na de jaartelling werd er wijn geschonken op de wierden van Ubbega. In het stadje Groningen werd in de 11^e eeuw wijn verhandeld. De bisschop van Utrecht eiste jaarlijks van de Groningers een karrenvracht wijn. Dat drank een rol speelde in het leven van alledag lezen we in het heiligenleven van Walfridus. Als gevolg van dronkenschap loopt een familiefeestje danig uit de hand, met doodslag als gevolg. Het antwoord op de vraag naar aanwezigheid van de

*Figuur 4
Vers gegraven sloot
(zomer 2001) nabij
Zuidwolde. In het
talud is een overslibde
geul te zien. De
bodem van deze geul
bevat nog het oorspronkelijke veen.*

kroeg zal daarom wel bevestigend zijn. Vermoedelijk zal op de grote wierden wel een boerderij of bijgebouw als kroeg of herberg zijn ingericht. Tijdens lange winteravonden werden er bikkels en dobbelstenen geworpen en de rondtrekkende bard bracht er zijn lied ten gehore.

Het jaar 1000 heeft twee gezichten

Wat zijn de belangrijkste indrukken na ons bezoek in Ubbega? Het jaar 1000 heeft meerdere gezichten. We zagen hardwerken- de en sober levende mensen die een redelijk goed bestaan hebben. Er is voor hen voldoende voedsel en behoorlijk wat variatie in het menu. De dorpen ogen echter grijs en modderig. Het ontbreken van stenen muren en schoorstenen maakt de huizen duister en weinig comfortabel.

Er zijn voldoende import- en exportproducten voorhanden voor een bloeiende handel en scheepvaart. Het aantal gebruiksvoorwerpen in de langhuizen is groot. Toch moeten we de welvaart op de wierden niet overdrijven. Het 10^e en 11^e eeuwse materiaal dat in de wierden en oude woonplaatsen wordt aangetroffen, bestaat voornamelijk uit eentonig kogelpotmateriaal. Het kwalitatief betere geïmporteerde Pingsdorf aardewerk wordt maar zelden aangetroffen. Soberheid zal wel troef zijn geweest in de

meeste langhuizen van Ubbega. De luxe importartikelen die nu in de musea liggen, zullen vermoedelijk slechts voorbehouden zijn geweest aan de bewoners van de rijkere boerenhoven, de leenheren en locators van de graaf, de voorlopers van de lokale adel.

De tijdgeest van het jaar 1000 is er één verandering en vernieuwing. De invallen van de Noormannen lopen ten einde. De geldeconomie komt op gang. De ontginning van de meeden en de wolden is een tastbaar beeld van de nieuwe tijd. De welvaart neemt toe en het aantal inwoners stijgt. De kerk speelt een hoofdrol bij al deze veranderingen. Bisschoppen, abten en priesters krijgen steeds meer macht over de dorpelingen.

Toch is er weinig reden om het jaar 1000 te romantiseren. De parabel van Walfridus (hoewel later op schrift gesteld) schetst ons een samenleving waarin geweld en doodslag het leven van alledag bepalen. In de kroniek van Emo en Menko van Wittewierum, die zo'n twee eeuwen later zal worden geschreven, is dit beeld maar weinig veranderd. De kroniek beschrijft een samenleving waarin oorlog, priestermoord, list en bedrog aan de orde van de dag zijn. Toch moeten we ons hoeden voor generalisatie. Wie heden ten dage een krant leest krijgt daaruit immers ook geen goed beeld van de gemiddelde Winsumer.

De mensen van Ubbega zullen met een dosis gezonde scepsis de nieuwe tijdgeest hebben beoordeeld. Ze waren te zeer gewend aan onveiligheid en onzekerheid. De dorpelingen hadden hun handen vol aan de grote en kleine zorgen van alledag. Zoals de jaarlijks weerkerende angst voor de winterse stormvloed. Om maar te zwijgen van de lokale oorlogen waarbij de gewone man ongewild kon worden betrokken. Tot de dagelijkse zorgen zal zeker ook de gezondheid van lijf en leden hebben behoord. Vooral de oudere wierdenbewoners leden veel pijn in gewrichten, tanden en kiezen en er zullen heel wat kruidendranken, amuletten, offers en priestergebeden zijn aangewend om al deze ongemakken te bestrijden.

■ *Ben H.C. Westerink*

